

הקשר בין סוף התורה לתחילתה

צבי שמעון

אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהָיָה טוֹב מְאֹד" (בר' א:כח, לא), והיא ממשיכה בסיפור של חטא, קללה וגירוש מגן עדן (ג:יד-כד). לעומת זאת, התורה מסיימת בשירת האזינו, שהיא ברובה תוכחה קשה על חטאי עם ישראל ועזיבתם את ה', שתוצאתם הסתר פנים ועונש קשה, וממשיכה ב"וזאת הברכה" עם ברכות שפע, קרבה לה' וירושת טוב הארץ.

יש דמיון מבני כללי בין הפרקים אך בסדר הפוך, היוצר מבנה כיאסטי. התורה מסיימת במעבר מתוכחה לברכה ואופטימיות, בניגוד לחומש "בראשית" הפותח בברכה ועובר לקללה. גם תיאור מותו של משה בגיל מאה ועשרים שנה,² כש"לא כָּהֵתָה עֵינֹו וְלֹא נָס לָחָה" (דב' לד:ז), והערכה חיובית שאין שנייה לה של משה וקרבתו לה': "וְלֹא קָם נָבִיא עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה אֲשֶׁר יָדְעוּ ה' פְּנִים אֶל פְּנִים" (שם לד:ז),³ מתקשרים עם מציאות של קרבה לה' ומצב אלמוות המאפיין את האדם טרום החטא בגן עדן.

משה פועל בסוף ימיו להתגבר על הקללות הקדמוניות, ולהפוך את מגמת השיפוט ממגמה שלילית לחיובית.⁴

קשרים בין שירת האזינו לסיפורי הבראה

לאחר התייחסות למבנה הכללי של הפרקים, נעבור לניתוח פרטני. נתחיל בהשוואה בין שירת האזינו לסיפורי הבראה. הפסוק הראשון של השירה: "הָאֲזִינוּ הַשָּׁמַיִם וְאֶדְבְּרָה וְתִשְׁמַע הָאָרֶץ אֲמַרְי פִּי" (דב' לב:א) מתחבר עם הפסוק הראשון של התורה: "בְּרֹאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ".⁵ הדָּהוּד זֶה מְעוֹרֵר אֶת הַקּוֹרֵא לִשְׁמֹעַ לִקְשָׁרִים נוספים שיבואו מיד בהמשך. הדימוי של דבר ה', המגיע "כְּשִׁעְרָם עָלֵי דָשָׁא וְכִרְבִּיבִים עָלֵי עֵשֶׂב" (שם ב) מזכיר את בריאת הצמחייה ביום השלישי של הבראה: "תִּדְשָׁא הָאָרֶץ דָּשָׁא עֵשֶׂב מִזְרִיעַ זֶרַע" (בר' א:יא). ההקבלות הלשוניות הבולטות ביותר מצויות בתיאורי החסד של ה' בהקמת עם ישראל והושעתו במדבר:

קריאת הפרקים האחרונים בתורה וחג שמחת תורה הממשמש ובא מזמינים אותנו לבחון את הקשר בין סוף התורה לתחילתה. בשל החלוקה המסורתית לחמישה חומשים, אנו רגילים להתייחס לכל חומש כיחידה ספרותית, ובוחנים את המבנה של כל חומש לעצמו, אך יש לתת את הדעת גם למכלול התורה כיחידה ספרותית. בחינת הקשר בין סוף התורה לתחילתה מתרכזת בחומשים "בראשית" ו"דברים", שדווקא הם הבולטים מבין החומשים כיחידות ספרותיות בעלות פתיחה וסוף ברורים, המבחינים אותם משאר החומשים.¹ אך על אף זאת, ניתן לבחון את הקשר בין תחילת "בראשית" וסוף "דברים", בשל היותם פתיחה וסיומת של התורה כולה.

לשם בחינה זו, נתייחס לשלושת הפרקים הראשונים והאחרונים של התורה. שלושת הפרקים הראשונים – שני סיפורי הבראה – מהווים, לאור תוכנם, פתיחה ברורה לתורה. כמו כן, שלושת הפרקים האחרונים – שירת האזינו (ל"ב), ברכת משה את בני ישראל (ל"ג) ומות משה (ל"ד) – מהווים, לאור תוכנם, סיומת ברורה לתורה.

מבט על: היפוך מגמה

מבט מלמעלה על מבנה ששת הפרקים חושף תופעה מעניינת. התורה פותחת בסיפור בריאה אופטימי, הכולל ברכה והערכה חיובית מאוד של העולם: "וַיִּבְרָךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכִבְשֶׁהָ... וַיִּרְא אֱלֹהִים

* ד"ר צבי שמעון מרצה במחלקה לתנ"ך ובבית הספר ללימודי יסוד באוניברסיטת בר-אילן.

¹ ספרי "בראשית" ו"דברים" מאופיינים בסיומות מובהקות. הסיומת של "בראשית" בברכת יעקב (בר' מ"ט) ותיאור מותם של יעקב ויוסף (שם מט:לג; נ:כו) מקבילה לסיומת של "דברים" בברכת משה (דב' ל"ג) ומות משה (שם ל"ד). שני החומשים מסיימים גם באזכור שבועת ה' לאבות על נתינת הארץ (בר' נ:כד; דב' לד:ד), ומסיימים במצב של טרום הגשמת ההבטחה. בחומש "דברים", יש גם קשר ברור היוצר "אינקלוזיו" – מסגרת – בין הפסוק האחרון שבו: "וְלֹכַל הַיָּד הַחֲזָקָה וְלֹכַל הַמּוֹרָא הַגָּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה מֹשֶׁה לְעֵינֵי כָּל יִשְׂרָאֵל" (דב' לד:יב) לבין הפסוק הראשון: "אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (דב' א:א). החומשים "שמות" ו"ויקרא", בשונה משאר החומשים, נקראים כרצף ברור, שכן תחילת חומש "ויקרא" היא המשך ישיר של סוף חומש "שמות".

² השוו לבר' ו:ג – "והיו ימיו מאה ועשרים שנה".

³ השוו באופן ניגודי לבר' ד:יד: "ומפניך אסתר".

⁴ מגמה זו בולטת במיוחד גם בהשוואת ברכות משה בסוף "דברים" לברכות יעקב בסוף "בראשית", אך קצרה היריעה מלפרט. ראו למשל: N. Levine, "The Curse and the Blessing: Narrative Discourse Syntax and Literary Form", JSOT 27 (2002) 189-199.

זה! התשובה היא, שבשני הסיפורים – סיפור שבעת ימי בראשית וברכת משה – השימוש בפועל "אמ"ר" חריג. הוא אינו מופיע, כפי המצוי, במסגרת דיאלוג בין דמויות, אלא במסגרת דיבור של דמות אחת בלבד. בדרך כשאותה דמות מדברת, אין צורך בשימוש חוזר ונשנה של הפועל "אמ"ר". למרות זאת, גם בבר' פרק א', שבו ה' הוא הדובר הבלעדי, וגם בבר' פרק ל"ג, שבו משה הוא הדובר הבלעדי, בולטת החזרה על הפועל "אמ"ר". ה' בורא את העולם בסדרת אמירות, ומשה מברך את השבטים, כשברכתם פותחת לרוב בציון שם השבט בליווי הפועל "אמ"ר": "וזאת ליהודה ויאמר"; "וללוי אמר"; "ללוי אמר" ועוד.⁸ יתר על כן, השוואת השימוש בפועל "אמ"ר" בשני הסיפורים חושפת פרט מפתיע נוסף: מספר האמירות של משה ושל ה' בשני הסיפורים זהה! חז"ל כבר ציינו: "בעשרה מאמרות נברא העולם" (משנה אבות ה, א), ועשר פעמים מופיע ציון של אמירת משה ב"וזאת הברכה".⁹ הקבלה זו לאמירות הקב"ה בסיפור הבריאה מרוממת את ברכותיו של משה בסוף התורה, ומעניקה להן חשיבות רבה ביותר.

עיון בפסוקים האחרונים בברכת משה חושף אנלוגיה ברורה נוספת לתחילת התורה, והפעם לסיפור הבריאה השני – סיפור גן עדן. כך מסתיימת ברכת משה:

מְעַנָּה אֱלֹקֵי קֹדֶם וּמַתַּחַת זֶרַעַת עוֹלָם וַיִּגְרַשׁ מִפְּנֵי אוֹיֵב וַיֹּאמֶר הַשֹּׁמֵד. וַיִּשְׁכֵּן יִשְׂרָאֵל בְּטַח בְּדָד עֵין יַעֲקֹב אֶל אֶרֶץ דָּגָן וְתִירוֹשׁ אֶף שָׁמִיר וַיִּרְפּוּ טַל. אֲשֶׁרִיד יִשְׂרָאֵל מִי כְמוֹד עִם נוֹשֵׁעַ בָּהּ מִגֵּן עֶזְרָד וְאֲשֶׁר חָרַב גְּאוֹתָד וַיִּכְחָשׁוּ אֵיבָיִד לָךְ וְאַתָּה עַל בְּמוֹתֵימוֹ תִּדְרֹךְ (דב' לג:כז-כט).

הקורא פסוקים אלו שם לב מיד לרצף מילים – קדם, גרש, שכן, חרב – המוכרים מסיום סיפור גן עדן.

וַיִּגְרַשׁ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁכֵּן מִקְדָּם לִגְן עֵדֶן אֶת הַפָּרְבִּים וְאֶת לֶהֱט הַחֲרֹב הַמַּתְהַפֶּכֶת לְשֹׁמֵר אֶת דְּרֹךְ עֵץ הַחַיִּים (בר' ג:לד).

סיום ברכת משה מהדהד את סיום סיפור גן עדן. בעוד הופעת כל אחת מארבע המילים כשלעצמה אינה בעלת משקל, הופעת ארבעתן במקבץ בסיום שני הסיפורים אינו יכול להיחשב למקרי. מפתיע הוא, שאותן מילים, שבספר בראשית מציינות את עונש הגירוש מגן עדן בשל החטא, משמשות את משה להבלטת היחס המיוחד של ה' לעם ישראל. בסיפור גן עדן האדם מגורש מלפני השכינה. אצל משה, חרב ה' מגרשת את אויבי ישראל כדי לאפשר לעם ישראל לשכון בטח בארץ נחלתו,

וּמִצָּאָהוּ בְּאֶרֶץ מִדְבָּר וּבָתְּהוּ יָלַל יִשְׁמֹן יִסְבְּנָהוּ יְבוֹנְנָהוּ יִצְרָנָהוּ כְּאִישׁוֹן עֵינוֹ.

כְּנֶשֶׁר יַעִיר קָנוּ עַל גּוֹזְלָיו יִרְחֹף (דב' לב:י-יא). המילה "תהו" וכן הפועל "רח"ף" יוצרים אנלוגיה עם תחילת סיפור הבריאה: "והארץ היתה תהו ובהו... ורוח א-להים מרחפת על פני המים" (א:ב). שתי מילים אלו מופיעות בתורה רק בשתי הפרשות האלו. העובדה שמדובר בשתי מילים נדירות בתורה, המופיעות בסמיכות בכל אחת משתי הפרשות הללו, מעניקה להקבלה לשונית זו משקל רב.⁵ בנוסף להקבלה זו, המילים המתארות את פעולות ה' למען העם – יְבוֹנְנָהוּ יִצְרָנָהוּ – רומזות במצלול שלהן ליצירת האדם והאישה בסיפור הבריאה השני: "וַיִּצְרָר ה' אֶל-לֵהִים אֶת הָאָדָם... וַיִּבֶן ה' אֶל-לֵהִים אֶת הַצֶּלַע אֲשֶׁר לָקַח מִן הָאָדָם לְאִשָּׁה" (ב:ז, כב). סמיכות שתי המילים בשירת האזינו מגבירה את הסבירות למשחק מילים מכוון, המפנה לסיפור בריאת האדם והאישה. הרעיון מאחורי הפניית שירת האזינו לסיפורי הבריאה הוא הרצון לקשר בין תהליך התערבות ה' בהקמת עם ישראל במדבר – ארץ שאינה תומכת בקיום חיים – לבין מעשי הבריאה היוצרים חיים ממצב של תוהו והיעדר. בשני המקרים היצירה מתאפשרת בשל "ריחוף" האל המתערב ביקום, הן ביצירת עולם והן ביצירת עם. יצירת עם ישראל אכן משולה ללידה: "צור ילדך תשי" (לב:יח) – מעין בריאה.⁶ ה' מציל את העם ממוות במדבר, ועל ידי כך כביכול יוצר אותו כמו בריאה מחודשת, אך על אף כל מאמציו, העם חוטא ומורד כנגד יוצרו.⁷ אין זה מקרי שהשירה, המשתמשת בלשון ובדימויים מסיפורי הבריאה, מסיימת באפילוג שלה בתיאור: "וַיִּכַּל מֹשֶׁה לְדַבֵּר אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל" (לב:מה) המקבילה לסיום התיאור של הבריאה: "וַיִּכַּל אֶל-לֵהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלֹאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה" (ב:ב).

קשרים בין "וזאת הברכה" לבין סיפורי הבריאה

השוואת "וזאת הברכה" לתיאור שבעת ימי בראשית חושפת שימוש באותה מילה מנחה. כרגיל, אין לייחס לשימושה שום משקל ביצירת אנלוגיה, אך במקרה זה, יש בה, לטעמי, מגמה אנלוגית. כוונתי לפועל "אמ"ר". פועל זה הוא הפועל המצוי ביותר בתנ"ך, ולכן נשאלת השאלה איך ניתן לייחס לשימוש בו מגמה השוואתית? והלא כמעט בכל סיפור קיים שימוש נרחב בפועל

⁵ לקריטריונים של מידת החשיבות והמשקל שיש לייחס לאנלוגיות לשוניות ראו: יהושע ברמן, "הערה מתודולוגית לביסוס האנלוגיה הנרטיבית בסיפור המקראי", בית מקרא נג (תשס"ח), עמ' 31-46.

⁶ דימוי של הורות ביחס לאלוקים מצוי לאורך השירה: "הלוא הוא אביך קנך הוא עשך וילנך" (פס' ו) ו"ויטש אלוה עשה" (פס' טו).

⁷ על מגמה זו ראו עוד: רות ואברהם וולפיש, "בראשית היה המדבר", מקור ראשון, מוסף שבת, כ"ט באלול תשע"ז.

⁸ השימוש הנרחב בפועל "אמ"ר" בברכת משה בולט במיוחד לאור השוואה לשימושו בסיפור המקביל של ברכת יעקב בסוף חומש "בראשית". שם הוא מופיע פעם אחת בלבד בתחילת הפרק (בר' מט:א).

⁹ ראו דב' לג:ב, ז, ח, יב, יג, יח, כ, כב, כג, כד. הפועל "אמ"ר" מופיע פעם נוספת בפרק, אך לא לציון אמירת משה אלא בתיאור אופיו של שבט לוי: "האמר לאביו ולאמו לא ראיתי" (לג:ט).

המקבילה לגן עדן בשפע ברכתה. בשימוש במילים זהות על ידי משה בברכותיו, הופך הנביא את הקללה על האנושות לברכה על ישראל, ומסיים מהלך, שהתחיל בגירוש מגן עדן בתחילת התורה, וסופו בהשכנת ישראל בטח "אֶל אֶרֶץ דָּגָן וְתִירוֹשׁ" בעת ש"אף שָׁמַיִם יַעֲרֹפוּ טָל".

פתחנו את דברינו בניתוח מבני של שלושת הפרקים הראשונים והאחרונים בתורה, והצבענו על היפוך מגמה: מהידרדרות לקללה בתחילת התורה להתעלות לברכה בסופה. כמו כן ראינו, כי היפוך המגמה הזה עולה גם מניתוח מפורט של הפסוקים: משה מאמץ בסוף התורה את אותן מילות הקללה שבתחילתה, אך מעניק להן משמעות חיובית של ברכת ה'.

החומשים "בראשית" ו"דברים", עם היותם יחידות ספרותיות עצמאיות, משמשים גם כיחידות הפותחות והמסיימות את היצירה הגדולה של התורה. סופה, סיומת אופטימית, מהווה תיקון לכשלי האנושות בראשיתה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

f [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף